

БЕЛАРУСКІЯ ГУТАРКІ ХІХ СТАГОДДЗЯ Ў РАКУРСЕ НАРАТАЛОГІІ

Л. Г. Кісялёва

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі

г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

E-mail: lgkis@mail.ru

У артыкуле разглядаецца адзін з самых папулярных жанраў беларускай літаратуры ХІХ ст. – гутарка. Камунікатыўная структура твораў гэтага жанру аналізуецца з выкарыстаннем тэарэтычных напрацовак сучаснай нараталогіі. Асобна даследуецца гутарка «Дзядзька Антон» як узор перакладу-пераробкі (з дастасаваннем да мясцовых рэалій) іншамовнага тэксту.

Ключавыя словы: жанр; гутарка; маналог; дыялог; нараталогія; дэскрыптыўны тэкст; экспліцытны (фіктыўны) аўтар.

Гутарка – адзін з найбольш пашыраных і самабытных жанраў у беларускай літаратуры ХІХ ст. Тэрмін «гутарка» ахоплівае вельмі розныя паводле мастацкай фактуры тэксты. Большасць твораў гэтага жанру напісаны вершам, некаторыя – прозай. Сустрэкаюцца і розныя сінтэтычныя формы, якія ўключаюць пражайныя і вершаваныя часткі (напрыклад, гутарка А. Ельскага «Слова аб праклятай гарэліцы і аб жыцці і смерці п'яніцы», некаторыя творы В. Арлоўскага і інш.).

Абсалютная большасць твораў гэтага жанру ўяўляюць сабой маналог. Крыху радзей сустракаюцца гутаркі ў форме дыялогу («Гутарка Кузьмы з Апанасам», «Гутарка двух суседаў» і інш.). Ёсць адзінкавыя прыклады гутарак, дзе ў размове ўдзельнічаюць нават больш за дзве асобы, але ўсё адно форма такіх твораў пераважна маналагічная. Так, напрыклад, «Гутарка Паўлюка» ўяўляе сабой фактычна вялізны маналог галоўнага прамойцы, азначанага ў загаловку, з далучэннем напрыканцы твора кароткіх выступаў яго апанентаў. А «Гутарка ў карчме, спісаная Кандрасем з-пад Докшыц» – гэта паслядоўная чарада працяглых маналогаў некалькіх асоб.

Што ж аб'ядноўвае такія розныя творы і дае падставу залічыць іх да гутарак? Інакш кажучы, што з'яўляецца жанраўтваральнай прыкметай? Асноўная адметная характарыстыка твораў гэтага жанру – адсутнасць сюжэта. Гэта не апавядальныя тэксты, у іх няма галоўнага складніку наратыўнасці – гісторыі, якая выкладаецца тым ці іншым чынам. Гутаркі ўяўляюць сабою грунтоўныя разважанні на маральна-этычныя, сацыяльныя ці палітычныя тэмы.

Рыфмаваную гутарку з прычыны яе бессюжэтнасці не зблытаеш ні з якімі наратыўнымі паэтычнымі жанрамі ХІХ ст.: ні з буйнымі формамі (такімі як, напрыклад, паэма, вершаваныя апавяданне ці апо-

весць), ні тым больш з малымі, такімі як балада, байка і г. д. (бо гутаркі, акрамя ўсяго, зазвычай яшчэ і параўнальна вялікія, нярэдка дасягаюць 200–400 радкоў, а «чэмпіёны» – як, напрыклад, адна з гутарак Ф. Блуса, – 900). Што датычыцца праявічых гутарак, то іх таксама не зблытаеш ні з чым, бо яны ўвогуле па многіх параметрах набліжаюцца да публіцыстычных жанраў.

У сучаснай нараталогіі гутаркі могуць быць залічаны да дэскрыптыўных, альбо апісальных, тэкстаў. Паводле В. Шміда, «у апісальных тэкстах выкладаюцца статычныя станы, малююцца карціны, даюцца партрэты, падсумоўваюцца паўтаральныя, цыклічныя працэсы, адлюстроўваецца сацыяльнае асяроддзе альбо класіфікуюцца натуральныя ці сацыяльныя з’явы па тыпах, класах і да т. п.» [5, с. 18]. Гэты даследчык слухна заўважае, што трывалыя межы паміж дэскрыптыўнасцю і апавядальнасцю часам крыху размываюцца: «...У апісальных творы могуць – у мэтах нагляднай ілюстрацыі дадзенай сітуацыі – уваходзіць дынамічныя элементы, наратыўныя структуры» [5, с. 18–19]. Сапраўды, у гутарках – менавіта дзеля ілюстрацыі, для падмацавання разваг канкрэтнымі фактамі – могуць сцісла пераказвацца пэўныя гістарычныя падзеі, згадвацца ўчынкі тых ці іншых асоб і г. д. Больш за тое, ёсць гутаркі (праўда, іх адзінкі), у якія ўключаны, так бы мовіць, устаўныя апавяданні. Напрыклад, у адным з твораў Ф. Блуса прамоўца, разважаючы пра тое, што багацці не прыносяць шчасця, пераказвае павучальную прыпавесць. У даволі вялікім устаўным апаведзе гаворыцца пра багача, які страціў спакой і сон, чэзнучы над сваім золатам, і пра яго суседа – немажонкага шаўца, які цэлымі днямі весела спяваў падчас працы. Першы, зайздросцячы бесклапотнасці другога, вырашыў яго правучыць і падарыў яму шмат грошай, ператварыўшы яго жыццё ў пекла. Аднак такое адступленне, вядома ж, не змяняе дэскрыптыўны характар усяго твора ў цэлым.

Нягледзячы на тое, што гутарка – не апавядальны жанр, для аналізу і класіфікацыі падобных твораў цалкам прыдатныя тэрміны і схемы, якія выкарыстоўваюцца ў нараталогіі, – хоць і з некаторымі ўдакладненнямі. Напрыклад, даволі цяжка назваць наратарам, альбо апавядальнікам, тую тэкстуальную інстанцыю, якая з’яўляецца адпраўнікам паведамлення ў камунікатыўным акце, увасобленым у гутарцы. Гэта не наратар, а аратар, ці, прасцей – прамоўца.

У большасці гутарак прамоўца тоесны экспліцытнаму (фіктыўнаму) аўтару. Такія творы, як правіла, маюць форму суцэльнага неперарывістага маналогу. У вялікім мностве беларускіх гутарак XIX ст. такім фіктыўным аўтарам-прамоўцам з’яўляецца стары чалавек (зазвычай ён старэйшы за рэальнага аўтара разы ў два, а то і ў тры) – а значыцца, дасведчаны і мудры. Часам паважны ўзрост аратара пад-

крэслены ўжо ў загалоўку. А бывае, што экспліцытны аўтар у першых жа радках сам паведамляе пра свае гады, як, напрыклад, у гутарцы Ф. Тапчэўскага «Саўсім не тое, што было»: *«Я стар, нядуж, саўсім сівею, // Зубоў не маю, цяжак стаў, // А раскажу я, што сумею, // Бо, дадушы, век свой не лгаў»* [3, с. 814].

Часам узрост прамоўцы раскрываецца праз звароты да экспліцытных рэцыпіентаў. «Дзеткі», «мае дзеці» – досыць пашыраны зварот у беларускіх гутарках XIX ст., які яўна сведчыць пра тое, што экспліцытны аўтар-прамоўца вельмі не малады. Яскравы прыклад – адзін з тэкстаў, апублікаваных этнографам і фалькларыстам Е. Раманавым (пад псеўданімам Е. Радзіміч) у кнізе «Літасцівы Восіп, або Літасці хачу, а не ахвяры» (1896). Твор, пра які ідзе гаворка, – бадай, адна з самых маленькіх сярод усіх вядомых гутарак XIX ст., і яна вылучаецца адметнай формай. У адрозненне ад большасці астатніх тэкстаў гэтага жанру, якія ўяўляюць з сябе суцэльны масіў маналогу ці дыялогаў, гутарка, апублікаваная Е. Раманавым, пэўным чынам структуравана: складаецца з аднаго 32-радкоўя і двух 13-радкоўяў, кожнае з якіх пачынаецца зваротам: *«Вот відзіце вы, дзеці, // Якія цяпер людзі на свеце»* [4, с. 59], – а ў фінале твора гэты рэфрэн яшчэ раз паўтараецца і дадаецца заклік: *«Не робце, дзеткі, вы так...»* [4, с. 60].

У некаторых выпадках можна зрабіць выснову пра салідны ўзрост прамоўцы на падставе, так бы мовіць, ускосных адзнак. Напрыклад, гутарка «Як былі пад панам», дзе экспліцытны аўтар параўноўвае жыццё ў часы прыгону і пасля яго адмены (не на карысць апошняга, між іншым), распачынаецца так: *«Вот ужо блізка трыццаць гадоў, // Як мы сталі вольныя ад паноў»* [4, с. 27]. З далейшых разваг экспліцытнага аўтара становіцца зразумела, што ў часы прыгону ён быў нават не падлеткам, а сямейным чалавекам, плюс трыццаць гадоў – атрымліваецца дзед, прынамсі, па тагачасных сялянскіх мерках.

Сярод гутарак, якія маюць форму не маналогу, а дыялогу, ёсць такія, дзе прамоўцы быццам бы таксама тоесныя фіктыўным аўтарам, бо ніякі іншы «аўтар» нічым сябе ў тэксце не выдае. Гэта можна параўнаць з дыктафонным запісам размовы. На пісьме і ў друку такія тэксты зазвычай афармляліся, як п'есы (толькі без усялякіх рэмарак): імя прамоўцы – рэпліка. Такую форму маюць, напрыклад, «Гутарка двух суседаў» і «Спірыдон і Міхей» В. Арлоўскага.

Аднак у многіх гутарках, якія маюць форму дыялогу ці палілогу, прысутнічае фігура наратара, які не тоесны ніводнаму з прамоўцаў (але, зразумела, не тоесны і рэальнаму аўтару). Гэта нейкі пабочны назіральнік, сведка, які падслухаў размову і перадае яе нам (ад 3-й асобы). Звычайна роля гэтага наратара даволі сціплая – яна заключаецца ў імперсанальнай рэгістрацыі пачутага, пазбаўленай ацэнак і

інтэрпрэтацыі. Напрыклад, у «Гутарцы Кузьмы з Апанасам» ён прадстаўляе нам удзельнікаў размовы («*Кузьма, сядзеўшы з Апанасам, // Яму гаворыць добрым часам*» [3, с. 601]) і аддзяляе рэплікі аднаго ад выказвання другога або простаі рэмаркай («*сказаў Апанас*»), або больш разгорнута («*Кузьма за гэта ў злосць уступіў, // Чуць Апанаса не пабіў*» [3, с. 601]).

Часам, аднак, гэты наратар займае ў творы месца, сувымернае з прамоўцамі – і па значнасці, і па аб’ёме тэксту. Так, «Гутарка ў карчме, спісаная Кандрасем з-пад Докшыц» распачынаецца вялізнай экспазіцыяй, дзе апавядальнік даволі маляўніча апісвае ўсіх, хто сабраўся ў шынку: «Былі там дзецюкі і мужчыны, // Стары бабы, жанкі і дзяўчыны. // Мужчыны за сталом пасядалі, // А бабы каля сцен пасталі. // Хлопцы каля дзвярэй сталі ў кут, // А напроць збіліся дзеўкі ў груд. // Хлопцы, стаўшы папіросы курыць, // Началі патроху дэ-вак дразніць. // Дзеўкі жа красны, як вішне, // Што мала кроў з іх не прысне, // Зачалі белыя зубкі ашчыраць // І спадлоб’я на хлопцаў паглядаць» [4, с. 37].

Гэты апавядальнік прыводзіць цалкам выступы толькі некалькіх абраных прамоўцаў. Гаману астатніх ён проста сцісла падсумоўвае. Ну, вядома, «бабкі-кумкі» абменьваюцца плёткамі. Тым часам мужыкі, «выпіўшы па коўшыку-другім», на працягу 12 радкоў дружна наракаюць на цяжкое жыццё, на паноў і на валасныя ўлады. З гэтага агульнага незадаволенага гоману наратар вырывае асобныя, найбольш паказальныя размовы – маналог нейкага Аляксея, які звяртаецца да свайго нешматслоўнага кума Ісака, і развагі сватоў Пятра і Габруся. Але ёсць у карчме асоба, якая прэтэндуе на агульную ўвагу ўсіх прысутных. Перш чым даць гэтаму прамоўцу слова, наратар яго дэтальна характарызуе: «Вот з-за стала падняўся маладзец, // Пётр Хрол, пастухамі празван Дурэц, // Каторы, гдзе мог, усюды бываў, // Але ні ў чым ён не дастаў <...> // Быў троха пісьменны, умеў чытаць, // Но чытанага не ўмеў паняць. // Чы тое ўсё пераіначыў // І як яму лепей, так тлумачыў. // За вялікіх дурняў меў усіх, // Но, папраўдзе, найбольшы сам быў з ніх» [4, с. 41–42].

Гэты загадзя дыскрэдытаваны прамоўца пераказвае чуткі, якія па-чуў «у Піцярэ», што цар плануе дадаць сялянам яшчэ зямлі: «*Ну, братцы, вот цяпер мы зажывём, // А грошы, то будзем чэрпаць каўшом*» [4, с. 42]. Мяркуючы па ўсім, Дурэц артыкулюе пагалоску, якая сапраўды ў той час цыркулявала сярод сялян і выклікала пэўныя надзеі.

Іх аўтарытэтная развейвае наступны прамоўца, якога апавядальнік таксама грунтоўна атэстуе. Гэта стары Ігнат, чыё імя, вядома, зграбна рыфмуецца ў гутарцы са словам «багат». У адрозненне ад адукаванага Дурца, гэты дзядуля «не ўмеў ні чытаць, ні пісаць», аднак багаты жыццёвы досвед і мудрасць даюць яму падставы не толькі абвергнуць ўсё сказанае папярэднім выступоўцам, але і на працягу некалькіх старонак павучаць прысутных, як ім арганізаваць сваё жыццё, не чакаючы царскіх падарункаў, а спадзеючыся на сябе саміх. Напрыканцы

сваёй прамовы старычок робіць максімальна эфектны жэст: ён плаціць шынкару за ўсё спіртное, выпітае вялізнай кумпаніяй слухачоў. Гэта вельмі важкі аргумент у дыскусіі: раз Ігнат настолькі «багат», значыцца, да яго парад варта прыслухацца.

Такім чынам, калі скарыстацца нараталагічнай тэрміналогіяй, у гэтай гутарцы ствараецца аўктарыяльная апавядальная сітуацыя, калі цэнтрам арыентацыі чытача ў «фіктыўным свеце» твора становяцца меркаванні і ацэнкі наратара. Яго пазіцыя вельмі моцная, можна сказаць, агрэсіўная: яшчэ не даўшы прамоўцу выказацца, а нам – самастойна скласці ўражанне ад пачутага, ён авансам «навязвае» адзіна слушнае стаўленне да выступоўцы, а значыцца – і да яго выступу.

Асобна ў гісторыі беларускай літаратуры стаяць творы сацыялістычнай агітацыі, такія як «Пра багацтва да беднасць» (Жэнева, 1881) ці «Дзядзька Антон» (першае выданне – Тыльзіт, 1892). Па вялікім рахунку, гэтыя праявічныя творы можна залічыць да жанру гутаркі – у тым сэнсе, што ў іх абсалютна нічога не адбываецца, акрамя размоў людзей, якія падлічваюць, выконваючы розныя арыфметычныя аперацыі з канкрэтнымі сумаў ў рублях, чужыя даходы, падаткі, размеркаванне гэтых падаткаў і г. д. Жанравая прыналежнасць была пазначана нават у падзагалоўку аднаго з гэтых твораў – «Дзядзька Антон, або Гутарка аб усім чыста, што баліць, а чаму баліць – не ведаем» (пазнейшае выданне – «Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць»). Гэтыя брашуры, аднак, даволі аддаленыя ад «класічных» узораў беларускіх гутарак XIX ст. Фактычна гэта спробы выкладзі палітэканамічныя тэорыі ў форме «паўнаўвартаснага», «сапраўднага» апавядання – з апісаннямі надвор'я, знешнасці персанажаў, з рознымі, што называецца, мастацкімі дэталямі, адным словам, з такімі атрыбутамі «літаратурнасці», якія зусім не ўласцівыя жанру гутаркі. Да таго ж згаданыя творы – не арыгінальныя, гэта пераклады-пераробкі (з дастасаваннем да мясцовых рэаліяў) іншамовных тэкстаў. Напрыклад, «Дзядзька Антон» – пераклад з польскай мовы брашуры «Бацька Шыман» Томэка Куяўчыка (пад гэтым псеўданімам выступіў Шыман Дыкштэйн – польскі марксіст, адзін з перакладчыкаў I тома «Капітала» К. Маркса). У сваю чаргу, той выкарыстаў у якасці ўзору для свайго сачынення рускамоўную брашуру «Хітрая механіка: Праўдзівы аповед, адкуль і куды ідуць грошы» (1874) Андрэя Іванова (псеўданім эканаміста, заснавальніка прамысловай статystыкі Васіля Варзара).

Ва ўсіх трох тэкстах – беларускім, польскім і рускім – экспліцытным аўтарам з'яўляецца маладзён, на якога сваімі прамовамі робіць уплыў, так бы мовіць, ідэйна зачароўвае старэйшы па ўзросце і больш дасведчаны таварыш. Розніца толькі ў тым, што ў «Хітрай механіцы»

дзеянне (а дакладней – бяздзеянне, то бок размова) адбываецца ў горадзе, старэйшы таварыш – прамойца-агітатар – гэта фабрычны пралетар Сцяпан, а дужа разумны ён таму, што *«довелось ему знакомство свести с барчатами; он от них грамоте, письму и всякой науке позанился»* [2, с. 3]. У беларускай і польскай брашурах падзеі пераносяцца на вёску. Прамойцы-агітатары – польскі бацька Шыман і беларускі дзядзька Антон – вяскоўцы, былыя настаўнікі, якія пасля звальнення (зразумела, за што), папрацаваўшы колькі гадоў на фабрыках, вярнуліся ў родныя мясціны.

Даволі сімптаматычныя і адрозненні ў фінальных частках трох твораў. Рускамоўная «Хітрая механіка» завяршаецца патэтычнымі прагнозамі Сцяпана: *«Когда придет час и подыметя наш народ православный, пошлет против нас царь войска, станут бары с чиновниками да с богачами последний рубль ребром ставит, чтобы нас одолеть да раздавить»*, але *«...когда наш верх возьмет, то очистим мы Русь-матушку ото всех ея мучителей»* [2, с. 40]. Фінал польскага тэксту не такі прамалінейны: ён заканчваецца не найпростымі заклікамі Шымана, а палутарастаронкавымі развагамі экспліцытнага аўтара, які нібы самастойна, раздумваючы над усім пачутым ад старэйшага таварыша, прыходзіць да высновы: *«Калі б так усе мыслілі, як бацька Шыман, то і што ж лягчэйшага, як змовіцца разам, прагнаць <...> усіх чыноўнікаў і абдзіралаў са святой нашай зямліцы, забраць зямлю ў багачоў і аддаць усяму люду, як тое было даўней спрадвеку, калі зямля цэлая народу належала»* [6, с. 24]. А пакуль што: *«...Навучайма тых, хто меней за нас разумее, чытайма добрыя кніжкі і давайма іншым, каб ведалі, чаго трымацца і каму верыць, каб усе былі гатовыя, калі прыйдзе час»* [6, с. 24].

Бадай, найбольш неспадзяваны фінал – у беларускай брашуры. Дзядзька Антон выходзіць з карчмы разам з маладзёнамі, якіх ён увесь вечар «гіпнатызаваў» сваімі прамовамі, заўважае, што яны засумавалі (*«Што ж вы так нешта маркотныя сталі?»* [1, с. 365]), крыху падбадзёрае іх: *«...Але вечна так не будзе, прыйдзе час, народ наш прабудзіцца, скіне з плеч гэтыя піяўкі, што нашу кроў ссуць, і зачнем жыць шчасліва»* [1, с. 365], – і раптам выгуквае абсалютна нечаканы апошні сказ: *«А цяпер – проціў цара і яго чыноўнікаў пойдзем!»* [1, с. 365].

Гэтыя адхіленні ад арыгіналу, аднак, не змяняюць сутнасці справы. Пачынаючы з 1870-х гадоў у Жэневе, Цюрыху, Тыльзіце, Лондане (часта дзеля канспірацыі на тытуле пазначаліся іншыя гарады і нават падаваліся фіктыўныя звесткі пра цэнзурны дазвол) публікаваліся дзясяткі найменняў брашур для правядзення сярод рабочых і сялян сацыялістычнай агітацыі. Некаторыя з гэтых тэкстаў – відаць, найбольш

«эфектыўныя» – перакладаліся на розныя мовы, з пэўнай перапрацоўкай, арыентаванай на «мясцовы каларыт» і на канкрэтную, мясцовую меркаваную аўдыторыю. Напрыклад, магчыма, менавіта таму ў падзаголоўку «Дзядзькі Антона» (а ў выданнях 1903 і 1907 гг. – і ў заглаўку) выкарыстоўвалася слова «гутарка»: гэта быў надзвычай папулярны ў народзе жанр. Аднак да традыцыйных беларускіх гутарак XIX ст. гэтыя тэксты не вельмі падобныя.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Заняпад і адраджэнне: Бел. літ. XIX ст. / уклад., прадм. і заўв. У. Казбёрука. – Мінск : Маст. літ., 2001. – 606 с.
2. Иванов, А. Хитрая механика: Правдивый рассказ, откуда и куда идут деньги / А. Иванов. – М., 1874. – 40 с.
3. Літаратура другой паловы XIX стагоддзя: У 2 ч. Ч. 1 / уклад. Л. Г. Кісялёвай, Н. М. Сенкевіч; камент. Л. Г. Кісялёвай. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 847 с. – (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 4).
4. Літаратура другой паловы XIX стагоддзя: У 2 ч. Ч. 2 / уклад. Л. Г. Кісялёвай, Н. М. Сенкевіч; камент. Л. Г. Кісялёвай. – Мінск : Маст. літ., 2013. – 807 с. – (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 5).
5. Шмид, В. Нарратология / Вольф Шмид. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Языки славянской культуры, 2008. – 304 с.
6. Kujawczyk, T. Ojciec Szymon / T. Kujawczyk. – Warszawa, 1882. – 24 s.

THE REPUBLIC OF BELARUSIAN HUTARKS OF THE 19th CENTURY IN THE PERSPECTIVE OF NARRATOLOGY

L. H. Kisialiova

*Center for Research of The Republic of Belarusian Culture, Language and Literature
of the National Academy of Sciences of The Republic of Belarus, Minsk, The Republic of
Belarus*

E-mail: lgkis@mail.ru

The article deals with one of the most popular genres of The Republic of Belarusian literature of the XIX century – hutarka (plotless poetic or prose works in the form of dialogue or monologue, the content of which is reasoning on various topics). The communicative structure of texts of this genre is analysed with the help of theoretical developments of modern narratology. Separately the author examines the hutarka "Uncle Anton" as an example of translation-reworking of a foreign-language text.

Keywords: genre; hutarka; monologue; dialogue; narratology; descriptive text; explicit (fictive) author.